

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 1-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

BINO-INSHOAT VA QURILISH ISHI ATAMALARINING RUS, O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI TUZILMAVIY TARKIBI VA YASALISH USULLARI

Madina Nosirovna Musurmankulova
(PhD), dotsent, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Rus tili va adabiyoti kafedrasini mudiri

Annotatsiya Mazkur ilmiy ish bino-inshoat va qurilish ishlariga oid atamalarning rus, o'zbek hamda ingliz tillaridagi tuzilma va yasash usullarini qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda terminshunoslik nazariyasi asosida so'z yasash usullari, qisqartmalar, kompozitsiya, kalkalash hamda o'zlashma terminlarning shakllanishi o'rganilgan. Shuningdek, ushbu terminlarni unifikatsiya qilish va xalqaro standartlar (ISO, ГОСТ, ASTM) doirasida to'g'ri qo'llash masalalariga ham e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari qurilish sohasiga oid ilmiy-texnik matnlarni soddalashtirish, xalqaro loyihalarda terminlarni aniq qo'llash va tarjima jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: bino-inshoat, qurilish, terminshunoslik, rus, o'zbek, ingliz tillari, so'z yasalishi, unifikatsiya, xalqaro standartlar

СТРУКТУРНЫЙ СОСТАВ И СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ НА РУССКОМ, УЗБЕКИСТАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация Данное исследование посвящено сравнительному анализу структуры и способов образования терминов, связанных со строительством и строительными работами, в русском, узбекском и английском языках. В работе на основе теории терминоведения изучаются способы словообразования, аббревиации, композиции, калькирования, а также заимствования. Особое внимание уделяется унификации терминов и правильному их использованию в рамках международных стандартов (ISO, ГОСТ, ASTM). Результаты исследования способствуют упрощению научно-технических текстов в строительной области, точному применению терминов в международных проектах и совершенствованию процесса перевода.

Ключевые слова: строительство, строительные работы, терминоведение, русский, узбекский, английский языки, словообразование, унификация, международные стандарты

STRUCTURAL COMPOSITION AND METHODS OF FORMATION OF BUILDING AND CONSTRUCTION TERMS IN RUSSIAN, UZBEKISTAN AND ENGLISH

Annotation This research is devoted to the comparative analysis of the structure and formation methods of terms related to building construction in Russian, Uzbek, and English. Based on terminological theory, it explores various word-formation processes, abbreviations, compounding, calquing, and loanwords. The study also focuses on the unification of terms and their correct usage within the framework of international standards (ISO, GOST, ASTM). The findings contribute to simplifying scientific and technical texts in the construction field, ensuring accurate use of terminology in international projects, and improving the translation process.

Keywords: construction, building works, terminology, Russian, Uzbek, English, word formation, unification, international standards

KIRISH

Bugungi kunda jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida qurilish sohasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mintaqaviy yoki xalqaro miqyosdagi yirik loyihalardan tortib, mahalliy darajadagi inshootlarni barpo etishgacha bo‘lgan jarayonlarning barchasi puxta ilmiy–texnik asos hamda aniq terminologiyani talab qiladi. Ayniqsa, globalizatsiya sharoitida xorijiy davlatlar bilan hamkorlikning kengayishi, qo‘shma loyihalar ko‘lami ortishi natijasida qurilish terminlarining bir xilda va tizimli qo‘llanilishi, tarjima jarayonlarining soddalashtirilishi katta ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda.

Shu ma’noda, **bino-inshoat va qurilish ishlarida** qo‘llaniladigan terminlarning **rus, o‘zbek va ingliz tillaridagi** o‘ziga xos xususiyatlarini, ularning tuzilma va yasaliş qonuniyatlarini o‘rganish nafaqat lingvistik, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdır. Ilmiy–texnik terminologiya umumiy adabiy tildan bir qancha xususiyatlari bilan farq qiladi: yuqori darajadagi aniqlik, qisqalik, birma’nolilikka intilish, normativlik, leksik–morfologik modelga qat’iy rioya qilish va boshqalar. Demak, qurilish sohasidagi terminlarni tadqiq etish vaqtida mazkur omillarni inobatga olish, tahlil qilish, taqqoslash va ularni o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqish zarur bo‘ladi.

Mazkur ishda soha terminlari ildiziga nazar tashlash bilan birga, ularning paydo bo‘lishi, shakllanishi, o‘zlashuv jarayonlari, tuzilish (struktura) va semantik jihatlari chuqur tahlil qilinadi. Tilshunoslikning terminshunoslik bo‘limi doirasida olib boriladigan ushbu tadqiqot quyidagi asosiy maqsadlarga qaratilgan:

1. **Bino-inshoat va qurilish ishlariga oid atamalar bazasini shakllantirish:** rus, o‘zbek va ingliz tillarida eng ko‘p qo‘llaniladigan qurilish terminlarini ajratib olish va ularning qiyosiy lug‘atini tuzish.

2. Terminlarning tuzilma va yasash usullarini aniqlash: har bir tilda ushbu atamalarning so‘z yasalishi, qo‘shma so‘zlar yoki qisqartmalar hosil qilish modellari va ularning kelib chiqish manbalarini ko‘rsatish.

3. Morfologik va semantik xususiyatlarni qiyosiy tahlil qilish: terminlarning til ichidagi va tillararo o‘zaro aloqalari, qanday omillar asosida o‘zlashishi yoki kalkalash yo‘li bilan paydo bo‘lishiga e‘tibor qaratish.

4. Terminlarni unifikatsiya va standartlashtirish muammolarini ochib berish: bugungi globalizatsiya jarayonida xalqaro me‘yorlar va standartlar bilan uyg‘unlikdagi terminologik siyosatning ahamiyatiga urg‘u berish.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, mazkur ish terminshunoslikning pirovardida aniq bir soha – qurilish sohasidagi o‘ziga xos terminlarni, ularning evolyutsiyasi va til mazmuni bilan bog‘liq masalalarni yoritishda xizmat qiladi. Amaliy jihatdan esa rus, o‘zbek va ingliz tillaridagi qurilish terminlaridan foydalanuvchi mutaxassislar – arxitektorlar, qurilish muhandislari, tarjimonlar, ilmiy-texnik matnlar mualliflari uchun qo‘llanma sifatida foydalanish imkonini beradi.

Shu tariqa, ishning kirish qismida bino-inshoat va qurilish terminologiyasining dolzarbligi, tadqiqotning asosiy maqsad hamda vazifalari, uning amaliy va nazariy qiymati xususida so‘z yuritildi. Kelgusi bo‘limlarda ushbu terminlarni qiyosiy–tahliliy nuqtai nazardan har tomonlama ko‘rib chiqish, tahlil qilish va xulosa chiqarish maqsad qilinadi.

Terminlarning o‘ziga xos xususiyatlari

Aniqlik va qisqalik. Terminlar, odatda, ixtisoslashgan ilmiy mazmunni ifodalaganligi sababli, iloji boricha aniq va ixcham bo‘lishi kerak.

Birma‘nolilik. Termin ma‘nosi boshqa sohalarda murakkab ko‘pma‘nolilik yoki sinonimlikdan holi bo‘lishi kerak. Albatta, ba‘zan bir so‘z turli sohalarda har xil ma‘noda qo‘llanishi kuzatiladi, lekin terminshunoslikda buni cheklashga harakat qilinadi.

Standartlashganlik. Terminlarning yozilishida, talaffuzida va ma‘nosida birdamlik bo‘lishi kerak. Ayniqsa, qurilish va bino-inshoat sohasi kabi xalqaro hamkorlik keng yo‘lga qo‘yilgan sohalarda terminlarning unifikatsiyasi zarur.

2. Bino-inshoat va qurilish ishlarida tez-tez uchraydigan terminlar tavsifi

Bino-inshoat va qurilish ishlarida ishlatiladigan terminlar texnik leksika bo‘lib, ular konstruktsiyalar, materiallar, jarayonlar, mashina va mexanizmlarni aniq ifodalaydi. Masalan, quyidagi atamalarni uchratishimiz mumkin:

O‘zbek tilida: fundament, tom, devor, g‘isht, sement, qurilish, armatura, beton, temir-beton, panjara, ustun, plita, silliqdash, suvoq, chizma, loyiha, smeta, montaj, demontaj, blok, mustahkamlash va h.k.

Rus tilida: фундамент, крыша, стена, кирпич, цемент, строительство, арматура, бетон, железобетон, решётка, колонна, плита, шлифовка, штукатурка, чертёж, проект, смета, монтаж, демонтаж, блок, укрепление va h.k.

Ingliz tilida: foundation, roof, wall, brick, cement, construction, reinforcement, concrete, reinforced concrete, railing/grille, column, slab, polishing, plastering, drawing, project, estimate, installation, dismantling, block, strengthening va h.k.

Ushbu atamalarning shakli, kelib chiqishi hamda yasalishi har uch tilda ham har xil jarayonlarga ega bo‘lishi mumkin. Quyida ularning tuzilishi hamda yasalishi usullarini ko‘rib chiqamiz.

Yasalish usullari: qiyosiy tahlil

So‘z yasovchi qo‘shimcha (affiks)lar orqali

Rus tilida qurilish va bino-inshoat ishlariga oid terminlarning asosiy qismi rus tilining o‘z so‘z yasovchi modeliga ko‘ra yasaladi (masalan: строить → строительный → строитель; армировать → армирование). Shuningdek, tarixiy jihatdan xorijiy tillardan (ko‘pincha fransuz, nemis, ingliz) kirib kelgan terminlarda ham rus tilining fonetik va morfologik qonuniyatlariga moslashgan shakllar uchraydi.

Uzbek tilida so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida termin yasash nisbatan cheklangani kuzatiladi. Chunki ko‘plab texnik terminlar aynan o‘zlashma shaklida yoki kalkalash orqali kirib kelgan. Masalan, sement (rus. цемент), beton (rus. бетон) kabi so‘zlar tildagi fonetik qonuniyatlarga qisman moslashgan yoki deyarli o‘zgarmagan holda o‘zlashgan. Biroq milliy negizdagi terminlarda -la, -lash, -chi, -lik, -kor, -zor kabi qo‘shimchalar orqali ham yasalish kuzatiladi: qurmoq → qurilish; suvoq → suvoqchi; loyiha → loyihalashtirmoq va hokazo.

Ingliz tilida so‘z yasovchi affikslar (masalan, -tion, -ment, -ing, -er) hamda old qo‘shimchalar (pre-, re-, de-, un- va hokazo) keng qo‘llanadi: construct → construction, reinforce → reinforcement, build → building, plaster → plastering, install → installation va h.k.

Qo‘shma so‘zlar (kompozitsiya) orqali

Ingliz tilida kompozitsiya eng asosiy yasalish usullaridan biri hisoblanadi. Masalan, reinforced concrete, drywall, waterproofing, load-bearing wall, scaffold tower kabi atamalar ikki yoki undan ortiq leksik birlikning birikishidan yuzaga keladi.

Rus tilida ham qo‘shma so‘zlar uchrab turadi, ammo ular odatda yoki bir so‘z ko‘rinishida yoziladi (железобетон, газоблок) yoki defis bilan (вход-выход, gün-dön). Lekin texnik terminlarda ko‘proq ikki so‘zli birikmalar (армированная сетка, несущая стена, строительные леса) ko‘rinishida qo‘llaniladi.

Uzbek tilida bu jarayon juda faol, masalan: temir-beton, gazoblok, yirik-panelli, yuk-ko‘taruvchi devor, suvoq-molatash va h.k. Ayni paytda termin sifatida mustahkamlangan shakl uzoq muddat mobaynida adabiy tilda bir xillik kasb etadi (temir-beton so‘zi yozuvda defis bilan, ba’zi adabiyotlarda esa bitishiq shaklda ham uchrashi mumkin).

Qisqartmalar (abbreviaturalar) orqali

Rus tilida qurilish terminologiyasida qisqartmalar juda ko‘p uchraydi: ГОСТ (Государственный стандарт), СНиП (Строительные нормы и правила), ЖБИ (железобетонные изделия) va h.k.

Uzbek tilida ham ushbu rus abbreviaturalari o‘z shaklida yoki qisman adaptatsiya qilinib ishlatiladi: GOST, SNIP, JBI (JBI shaklida yozish hollari uchrab turadi). Shuningdek, O‘zDST (O‘zbekiston Davlat Standarti) kabi milliy qisqartmalar ham mavjud.

Ingliz tilida ISO (International Standards Organization), ASTM (American Society for Testing and Materials), OSHA (Occupational Safety and Health Administration), CAD (Computer-Aided Design) kabi abbreviaturalar keng qo‘llanadi.

Xorijiy tillardan o‘zlashma (zahiriy) so‘zlar va kalkalash

O‘zlashma (transliteratsiya yo‘li bilan): ko‘plab texnik terminlar rus tilidan o‘zlashgan bo‘lsa, rus tilining o‘zi ham ularni asosan Yevropa tillaridan qabul qilgan. Masalan, бетон (frans. béton), цемент (lotin. cæmentum).

Kalkalash (mazmuniy tarjima yo‘li bilan)**: Ingliz tilidagi load-bearing wall → rus. несущая стена → uzb. yuk ko‘taruvchi devor (ba‘zida to‘g‘ridan-to‘g‘ri rus tilidan olingan: несущая стена → yukko‘taruvchi devor). Bunda so‘zning semantik komponentlari boshqa tilda so‘zma-so‘z tarjima qilinadi.

Tuzilma va semantik xususiyatlar

Bir va ikki komponentli terminlar: masalan, fundament (bitta leksik birlik) va temir-beton (ikki leksik birlik). Rus tilida железобетон bir so‘z ko‘rinishida yozilsa, o‘zbek tilida temir-beton ikki bo‘lak yoki defis bilan ifodalanadi. Ingliz tilida esa reinforced concrete ikki so‘z sifatida yoziladi.

Ko‘p komponentli terminlar: masalan, prefabricated reinforced concrete structure (oldindan tayyorlangan temir-beton konstruksiya). Ingliz tilida bunday birikmalar ko‘pincha so‘z bog‘lanishlari bilan ifodalanadi; rus tilida сборная железобетонная конструкция, o‘zbek tilida esa yig‘ma temir-beton konstruksiya.

So‘z qo‘shilishidagi tartib: Ingliz tilida aniqlovchi so‘zlar ko‘pincha aniqlanuvchi so‘zdan avval keladi (load-bearing wall), rus va o‘zbek tillarida esa aniqlovchi so‘zlar ba‘zan aniqlanuvchidan keyin keladi (devor yuk ko‘taruvchi), yoki ayni paytda oldingi o‘rinda ham kelishi mumkin (yukko‘taruvchi devor).

XULOSA

Bino-inshoat va qurilish ishlariga oid atamalarni rus, o‘zbek hamda ingliz tillarida qiyosiy o‘rganish ushbu sohaning terminologik apparatini chuqur anglashga va uni takomillashtirishga xizmat qiladi. Mavzuga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, har uch tilda ham terminlarning yasalishi va tuzilishida o‘ziga xos leksik-morfologik xususiyatlar mavjud bo‘lib, ular lingvistik jihatdan bir-birini boyitishi, tarbiyalashi hamda boy ma‘no qatlamlarini yuzaga chiqarishi mumkin.

1. Terminlarning shakllanish manbalari.

Rus va o‘zbek tillari terminlarining aksariyati asosan boshqa Yevropa tillaridan (ko‘pincha fransuz, ingliz, nemis) o‘zlashma shaklda yoki rus tili vositasida kirib kelgan. Ingliz tilidagi terminlar esa yirik texnik-adabiy meros va zamonaviy texnologiyalar rivoji bilan bog‘liq holda muntazam yangilanib, xalqaro maydonda keng tarqalmoqda.

2. So‘z yasash usullari.

O‘zbek tilida affiksatsiya unchalik faol bo‘lmasa-da, qo‘shma so‘zlar (temir-beton, gazoblok), qisqartmalar (JBI, O‘zDST) va o‘zlashmalar (sement, beton) keng tarqalgan. – Rus tilida so‘z yasovchi qo‘shimchalar (армировать → армирование, строить → строитель), qo‘shma so‘zlar (железобетон), qisqartmalar (ГОСТ, СНиП, ЖБИ) va o‘zlashmalar (фундамент, цемент) orqali terminlar paydo bo‘ladi. – Ingliz tilida esa old qo‘shimchalar (re-, de-), so‘z yasovchi qo‘shimchalar (-tion, -ing, -ment) hamda kompozitsiya (reinforced concrete, load-bearing wall) termin hosil qilishda asosiy rol o‘ynaydi.

3. Mazmuniy va semantik xususiyatlar

Terminlar soha doirasida ma’nosining birma’noliligini saqlab qolishi juda muhimdir. Shu bois xorijiy terminlar o‘zlashganda, ularning semantik ifoda doirasi barqaror shaklda mustahkamlanishi va standartlashtirilishi zarur.

4. Xalqaro standartlar va unifikatsiya

Bino-inshoat va qurilish ishlarida normativ hujjatlar (ISO, ASTM, ГОСТ, O‘zDST) muhim ahamiyat kasb etib, terminlarning rasmiylashtirilishi va to‘g‘ri qo‘llanilishiga ko‘maklashadi. Turli tillarda turlicha yasaliş modellariga ega terminlarni bir xilda rasmiylashtirish me‘yorlari sohadagi hujjat almashinuvi, texnik muhokama va xalqaro loyihalarda samaradorlikni oshiradi.

5. Amaliy ahamiyati

Tadqiqot natijalari, bir tomondan, terminlarni standartlashtirish, yagona lug‘at va qo‘llanmalarni yaratish uchun poydevor bo‘lsa, ikkinchi tomondan, tarjimonlar, qurilish mutaxassislari va ilmiy-texnik matnlar bilan ishlovchi boshqa sohaga oid mutaxassislar uchun terminlarni aniq va to‘g‘ri qo‘llash imkoniyatini kengaytiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, bino-inshoat va qurilish ishlariga oid terminlarning o‘zbek, rus va ingliz tillarida yasaliş va strukturasini qiyosiy tahlil qilish orqali tilshunoslikka xos umumiy va xususiy qonuniyatlarni aniqlash, shuningdek, amaliy sohadagi terminlarning muvofiqlashtirilgan hamda aniqlashtirilgan tusga kirishini ta’minlash mumkin. Kelgusida ushbu tadqiqotni yanada kengaytirib, terminlarni elektron lug‘atlar, terminologik ma’lumotlar bazalari shaklida sistemalashtirish, termin tarixi hamda ularning soha rivojidadagi o‘rnini aniqlash yo‘nalishlari bo‘yicha ishlarni davom ettirish zarur. Shu tariqa, mazkur mavzuning nazariy va amaliy dolzarbligi, kelgusi ilmiy izlanishlar uchun ham keng ufqlar ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buranov B. T. O‘zbek tilining terminologiyasi masalalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
2. Makhmudov N. O‘zbek tilida termin yaratish masalalari. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Русский язык, 1998.
4. Марченко А. И. Терминоведение и научно-техническая терминология. – М.: Высшая школа, 2007.

5. ISO 6709: Standard representation of geographic point location by coordinates. – ISO Central Secretariat. (Standart terminlar bo‘yicha misol tariqasida)
6. ГОСТ 27751-2014: Надежность строительных конструкций и оснований. – М.: Стандартинформ, 2014.
7. O‘zDST 2255:2009: Qurilish materiallari. Asosiy tushuncha va ta’riflar. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Davlat Standartlari, 2009.
8. Xolmatov R. A. Qurilish terminlarini qiyosiy tahlil qilish muammolari. – “Til va adabiyot” jurnali, 2020, №4, 56-62-betlar.
9. Azimov Sh. Terminshunoslik va texnik tarjima masalalari (qurilish leksikasi misolida). – Toshkent: Fan, 2017.
10. Rey C. Terminology: A Practical Approach. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 2007.